

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים ושניים | עורך: אייל מירון | מכון מגלי"ם - עיר דוד ירושלים | אלול תשפ"א | 16

מגלי"ם
עיר דוד-ירושלים הקדומה

תוכן העניינים

ברכות

9 אהרן הורביץ, אלי אסקוזידו, שאול גולדשטיין

דבר העורך

13 אייל מירון

רוני רייך

17 סיכום חפירות משלחת רייך-שוקרון בעיר דוד (1995-2010)

ישראל פינקלשטיין

37 הופעתה והפצתה של הכתיבה ביהודה

אלי שוקרון | חגי כהן קלונימוס

59 משקולות מסוף ימי בית ראשון שנמצאו ליד הכותל המערבי

ג'ו עוזיאל | אורטל כלף

67 עדויות ארכיאולוגיות לרעידת אדמה בבירת ממלכת יהודה

יואב וקנין | רון שער | יובל גדות | יפתח שלו | עודד ליפשיץ | ארז בן יוסף

81 על חורבן ירושלים בימי הבית הראשון והשדה המגנטי של כדור הארץ

יובל ברוך | אורי בסון | עמרי נחום | רוני רייך

99 קשת רובינסון, סקירת תוצאותיו של מחקר גיאופיזי

יובל ברוך | ארי לוי | נעמה סוקניק | יונה מאור

117 חצי נר ברונזה רומי מעיר דוד, ירושלים

רוני רייך

131 חפירות צ'רלס וילסון בירושלים (1865)

Greetings

Ahron Horovitz, Eli Eskozido, Shaul Goldstein 7*

Editor's Introduction

Eyal Meiron 12*

Ronny Reich

The Reich-Shukron Excavations in the City of David (1995–2010)..... 17*

Yotam Asscher

The Development of Archaeological Sciences: Perspective from the Israel Antiquities

Authority..... 41*

Joe Uziel | Ortal Chalaf

Archaeological Evidence of an Earthquake in the Capital of Judah..... 51*

Yuval Baruch | Uri Basson | Omri Nachum | Ronny Reich

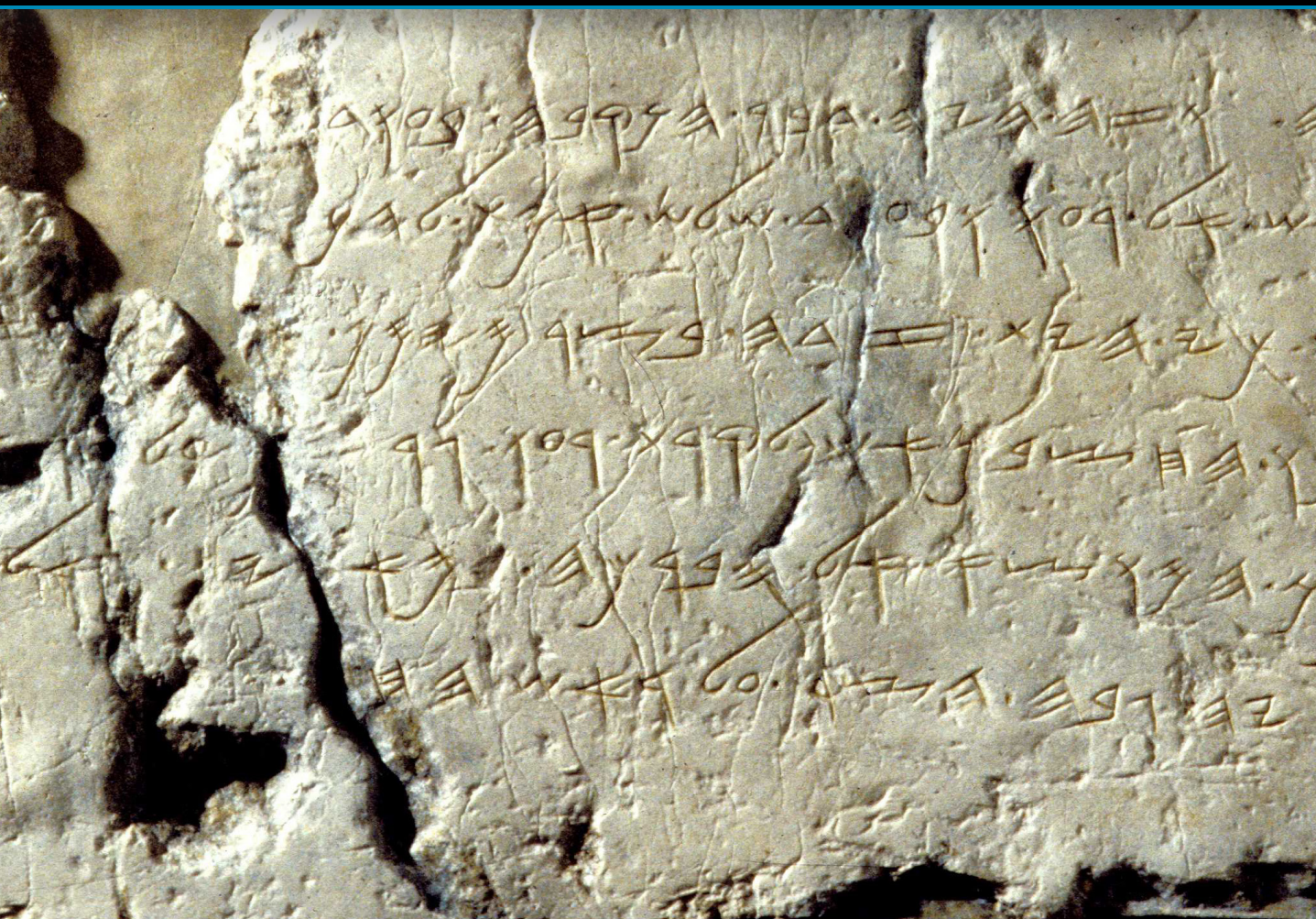
Robinson's Arch: Results of a Geophysical Study..... 67*

הופעתה והפצתה של הכתיבה ביהודה

ישראל פינקלשטיין

החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום, אוניברסיטת תל אביב

■ מבוא¹

ביסוס זמן הופעת הכתיבה והתפשטותה ביהודה הינו חיוני לשחזור ההיסטוריה של הממלכה ולהתמודדות עם שאלות כגון ההיסטוריות של תיאור "הממלכה המאוחדת" ותולדות חיבור הטקסט המקראי. בעבר, דיונים אודות נושאים אלו התבססו על המידע שנמסר בטקסט המקראי עצמו, כגון ציון סופרים בחצר דוד ושלמה (למשל: בשמואל ב' ח', יז). מיותר לציין, כי מדובר בטיעון מעגלי שאין לקבלו במחקר המודרני, שכן רבים מן הסיפורים המיוחסים לתקופת שלטונו של דוד עשויים למעשה לייצג מציאות מאוחרת ואף צפון-ישראליות (לאפשרות האחרונה ראו למשל, נאמן 2017; סרגי 2017; פינקלשטיין 2020ב). הסקת מסקנות אודות יהודה לאור הכללות על כתובות מכל דרום הלבנט (פרוטו-כנעניות ומאוחרות יותר) ועל סמך כתובות שנמצאו בהקשרים שאינם ניתנים לתיארוך (למשל: למייר 2015; רולסטון 2017), יכולה גם היא להטעות.

הארכיאולוגיה מספקת ראייה עצמאית אודות הכתיבה ביהודה. כוונתי למספר הגדול יחסית של אוסטרקונים (חרסים עליהם כתובות דיו) שנמצאו באתרים יהודאיים, במיוחד בנגב (בקעת באר שבע), כמו גם לדרכי כתיבה אחרות - חרותות על שברי כלי חרס או כלים שלמים, חותמות, טביעות חותם, בולות וכן (מעט מאוד) כתובות מונומנטליות. עם זאת, גם את העדות הארכיאולוגית יש לפרש בדרך ביקורתית, במיוחד בנוגע להקשר הסטרטיגרפי ומכאן לתיארוך הממצאים.² יתר על כן, טיפול בכל אוסף הכתובות מתקופת הברזל מיהודה (וממקומות אחרים) תחת מטריה אחת הינה טעות מתודולוגית; ברור כי ייצור אוסטרקונים, לדוגמה, משקף רמת אוריינות גבוהה יותר מאשר חריתת שמו של אדם על חפץ.

העדויות להפצה נרחבת של כתיבה ביהודה בתקופת הברזל 2, בסוף המאה ה-7 לפסה"נ, מצויות בשפע. הדבר ברור מן המספר הגדול של הממצאים ותפוצתם (למשל, אחיטוב 2008; נאמן 2015) ומן המחקרים האחרונים בשיטות אלגוריתמיות ופורנזיות אודות מספר המחברים שניתן לזהות באוסטרקונים של ערד (פיינגנבאום-גולובין ואחרים 2016; שאוס ואחרים 2020). כתיבה ביהודה, לפחות בקרב חוגים מנהליים וסביב בית המלוכה, ניכרת בסוף המאה ה-8, כפי שניתן ללמוד מכתובת השילוח,³ מטביעות חותם "למלך" מן הסוג הקדום ומטביעות חותם "פרטיות" (של פקידים) על קנקני אגירה "למלך" (על שני האחרונים ראו ליפשיץ, סרגי וקוך 2010). אך מה היה היקף הכתיבה בתקופה זו בדיו על שברי חרסים (אוסטרקונים)? ומה לגבי התקופה שלפני סוף המאה ה-8? כוונתי לראשית תקופת הברזל 2, במחצית הראשונה של המאה ה-8, ולתקופת הברזל 2א המאוחרת, במאה ה-9.

1 אני מודה לבנימין זאס על שקרא את כתב היד וסיפק לי הערות חשובות. מאמר זה הופיע לראשונה באנגלית, ראו פינקלשטיין 2020א. המאמר תורגם לעברית ע"י שירה בן שחר.

2 להלן שתי הערות מקדימות אודות היקף המאמר: (1) בכוונתי לעסוק רק בכתובות שמקורן בחפירות; כל הפרטים שמקורם בשוק העתיקות אינם נכללים, כיוון שקיים ספק באשר לאותנטיות שלהם (ובכל מקרה, אין אפשרות לתארכם על פי קונטקסט ארכיאולוגי). (2) מלבד הערה קצרה על מואב, איני עוסק בהופעת הכתיבה בממלכות עבר הירדן.

3 רייך ושוקרון (2011) הציעו תאריך קדום יותר לנקבת השילוח ומכאן גם לכתובת השילוח, בתחילת המאה ה-8. אני סבור כי יש לשמור על התיארוך המסורתי, בסוף המאה ה-8 לפסה"נ (פינקלשטיין 2013).

וראשית המאה ה-8. האחרונה מתועדת היטב יחסית הודות לחשיפת שכבות כגון לכיש IV ובאר שבע V (לכרונולוגיה מוחלטת המתבססת על פחמן 14 בדרום, ראו פינקלשטיין ופיאסצקי 2015). הראשונה קשה יותר לבידוד, אך כיום היא מוכרת מן החורבן בבית שמש III (בחפירות המחודשות), המתוארך לפי פחמן 14 לבין השנים 765-745 לפסה"נ (פינקלשטיין ופיאסצקי 2009).

עד כה אתר המפתח לתיארוך שלביה המוקדמים של הכתיבה ביהודה היה ערד, שבה נמצא מספר רב של אוסטרקונים עבריים. אהרוני (1981) ייחס אוסטרקון אחד מהם (מס' 81) לשכבה XII של תקופת הברזל 2 הקדומה בסוף המאה ה-10 עד ראשית המאה ה-9 לפסה"נ וארבעה אוסטרקונים (מס' 76-79) לשכבה XI של תקופת הברזל 2 המאוחרת - במקרה של ערד המחצית השנייה של המאה ה-9 (ו/או ראשית המאה ה-8 לפסה"נ).⁴ אלו נחשבו לכתובות העבריות הקדומות ביותר שנמצאו ביהודה. בנוסף, אהרוני ייחס 39 אוסטרקונים וכתובות חרותות לשכבות VIII-X של תקופת הברזל 2 במחצית השנייה של המאה ה-8 - מספר גדול שכביכול מצביע על כתיבה נרחבת (לתאריכים היחסיים של השכבות בערד, ראו הרצוג וזינגר-אביץ 2004:231; זינגר-אביץ 2002, לתאריכים מוחלטים הרצוג 2002:14).

על-פי ההשקפה המקובלת (למשל, נווה 1982:66; פינקלשטיין וזאס 2013:169; נאמן 2015; סרגי 2020), הכתיבה ביהודה ניכרת משנת 800 לפסה"נ לכל המאוחר. ראיות אחדות שהצטברו לאחרונה מאתגרות הנחה זו:

1. כיום ברור כי השימוש בכתב הפרוטו-כנעני המשיך לתוך המאה ה-9 לפסה"נ (פינקלשטיין וזאס 2013). הדבר ניכר על פי כתובת כפר ורדים (נמצאה ביחד עם מכלול קרמי מתקופת הברזל 2 המאוחרת: אלכסנדר 2002); המסורת הפרוטו-כנענית בכתובת הקצרה ממגידו (זאס ופינקלשטיין 2016); והחשוב מכל עבור יהודה - על-ידי כתובת העופל (מזר, בן שלמה ואחיטוב 2013). באשר לאחרונה, בהתבסס על צורת הפיטס שעליו היא חרותה, היא אינה יכולה להיות מתוארכת הרבה לפני אמצע המאה ה-9 לפסה"נ (קליימן בדפוס). על פי ההנחה המקובלת, פירוש הדבר יהיה מצב בלתי אפשרי, לפיו העדויות האחרונות לכתובות פרוטו-כנעניות והכתובות העבריות הראשונות מתוארכות בערך לאותה תקופה.⁵

2. הכתובות המאוחרות של תל א-צאפי/גת, כולל אחת מצוירת, מתוארכות היטב לתקופת הברזל 2 המאוחרת, לפני חורבנה של גת על-ידי חזאל בשנת 830 לפסה"נ (מאיר 2012:47-49) או מעט מאוחר יותר (ליפינסקי 2000:386-387; קליימן 2015). ניתן לתאר את הכתב בהם ככתב קורסיבי "על-אזורי", לפני הופעת העברית וכתבים מקומיים אחרים (פינקלשטיין וזאס בדפוס). הבחנה זו מציבה את הכתב העברי של אוסטרקון 76 מערד אוטומטית מאוחר יותר מסוף המאה ה-9 לפסה"נ.

4 אוסטרקון מס' 80, שאינו משוכב, יוחס על-ידי אהרוני (1981:100) לשכבה XI בהתבסס על שיקולים פליאוגרפיים, אולם ברשימה בסוף הספר הוא יוחס לשכבה X (שם:184). רק שלוש או ארבע אותיות ניתנות לקריאה וי"ד דומה מופיעה במספר כתובות בלכיש שכבה II (למיר 2004:2119).

5 לדיון מלא בתיארוך הכתובות הללו, ראו פינקלשטיין וזאס 2013 (כפר ורדים ועופל); זאס ופינקלשטיין 2016 (מגידו).

3. לא נמצאה שום כתובת עברית - בדיו, חרותה או מוטבעת - באף שכבה של תקופת הברזל 2א ביהודה. ראויות לציון במיוחד באר שבע V, לכיש V ו-IV ובית שמש III.
4. ייחוס אוסטרקונים 81 ו-76-79 בערד לשכבות XII ו-XI בהתאמה פירושו כי הכתיבה בדיו בעברית מופיעה ביהודה מוקדם יותר מאשר בישראל, המפותחת בהרבה ממנה. בישראל הכתובות הקדומות ביותר מסוג זה מתוארכות למחצית הראשונה של המאה ה-8 - האוסטרקונים משומרון והכתובות מכונתילת עג'רוד.

הערות אלו מחייבות מבט מחדש על תאריכם של אוסטרקונים 79-76 ו-81 מערד. לאור המספר הזעום של אוסטרקונים וכתובות חרותות שנמצאו בכל האתרים האחרים מסוף המאה ה-8 ביהודה (פירוט להלן), יש לבחון מחדש גם את הכתובות אותן ייחס אהרוני לשכבות VIII-X.

■ תיארוך כתובות ערד "המוקדמות"

אוסטרקונים 79-76 ו-81⁶

אפתח בכך שרבים ערערו על הסטריטיגרפיה שהציע אהרוני למצודת ערד (ידין 1965; מזר ונצר 1986; אוסישקין 1988; הרצוג 2002: 5, 7). בין יתר הסוגיות הנוגעות לאתר, בו נקבעה לכאורה סטריטיגרפיה ברורה, יש לציין כי לא סומנו רצפות בתכניות שפורסמו על-ידי הרצוג (2002), וכי הפעילות בתקופה ההלניסטית פגעה בשרידים הקדומים, לעיתים באופן משמעותי (למשל, הרצוג 2002: 12-13). ברור, אם כן, מלכתחילה כי ערד אינה יכולה לשמש כעוגן לארכיאולוגיה ולהיסטוריה של יהודה.

אוסטרקון מס' 81, אשר יוחס על-ידי אהרוני לשכבה XII, אינו ניתן לתיארוך באופן וודאי. הוא נמצא בלוקוס 432F, גבוה ב-70 ס"מ מלוקוס אחר שיוחס לשכבה זו, בשטח פתוח וללא רצפה (אהרוני 1981: 184; הרצוג 2002, איור 5). זאת ועוד, החפירה של לוקוס 432 החלה במפלס של שכבה VIII או אפילו גבוה יותר (הרצוג 2002, איור 16).

באשר לארבעת האוסטרקונים שיוחסו לשכבה XI, מס' 78 נמצא בלוקוס 778D, הממוקם מתחת לחדר שהכיל את חותמות אלישיב ושלוש כתובות אחרות (מס' 31-32 ו-34). מכלול זה יוחס על-ידי מזר ונצר (1986) לשכבה VI. חפירתו החלה, פחות או יותר, בגובה של שכבה VIII (לוקוס 778A, 74.8 מ'). מס' 79 התגלה באזור שהופרע הן על-ידי בור מים שקרס והן על-ידי הפינה הצפון-מערבית של המגדל ההלניסטי.

ברור אם כן, כי יש לתת את תשומת הלב לאוסטרקון 76 - הארוך ביותר (לפחות שבע שורות), עם מספר האותיות הגדול ביותר (16 נקראו על-ידי אהרוני 1981: 98-99) בקבוצה זו, ולערד 77 אשר נמצא באותו לוקוס (לוקוס 949, ריבוע K/19). מבחינה סטריטיגרפית, כתובות אלו נחשפו 30-35 ס"מ מעל המפלס הנמוך ביותר של לוקוס 949 (ריבוע K/19, 73.00 מ'), שיוחס לשכבה XI. זהו ללא ספק

6 ראו דיין פרטני בקונטקסט הארכיאולוגי של כל כתובות ערד אצל קליימן ופינקלשטיין 2020.

אינו מיקום וודאי כגון הצטברות ממצאים על גבי רצפה שניתנת לזיהוי ברור. ואכן, כתובת אחרת שנמצאה בלוקוס זה (מס' 74) הוגדרה כלא משוכבת (אהרוני 1981: 97). על כן, פריטים אלו אינם יכולים להוות עוגן לקביעת העדויות הקדומות ביותר לכתיבה ביהודה.

בנוסף, מן התמונה והציור של ערד 76 בפרסום המקורי, ניכר כי אהרוני שחזר חלק מן האותיות משרידים דלים. הדבר נכון גם מעיון בתמונות המולטי-ספקטרליות של כתובת זו שצולמו לאחרונה (נאמן בדפוס). אפילו האות צד"י בשורה 4 אינה ברורה מספיק כדי שניתן יהיה לשחזרה באופן ודאי. יתר על כן, אותיות באוסטרקון 76 מופיעות בכתובות ערד מתקופת הברזל ג, למשל, האות קו"ף בשורה 5 - האות הברורה ביותר בכתובת זו (השווה לטבלה אצל אהרוני 1981: 133-134) והאות זי"ן בשורה 6, שדומה לה מופיעה ככל הנראה באוסטרקון 17 משכבה VI. האות היחידה שנראית קדומה בציור של אהרוני היא האות מ"ם, אשר מופיעה פעמיים (שורות 1 ו-3). אבל: א) השתיים מצוירות מסימנים שנשחקו מאוד וכנראה שוחזרו על-פי הבנתו של אהרוני כיצד מ"ם משכבה XI אמורה להיראות; ב) מ"ם דומה משהו לזו שצוירה על-ידי אהרוני ככל הנראה מופיעה באוסטרקון 13 משכבה VI ובאוסטרקון 60, שאהרוני ייחס לשכבה IX (סוף המאה ה-8 לפסה"נ; פירוט בהמשך). האחרון נחשף בריבוע סמוך (לוקוס 1036).

כתובות שיוחסו על-ידי אהרוני לשכבות VIII-X

שלושים ותשע כתובות יוחסו על-ידי אהרוני לשכבות VIII-X שמתוארכות לתקופת הברזל ב במחצית השנייה של המאה ה-8 לפסה"נ. נאמן (2015) קיבל את ייחוסן הסטרטיגרפי של הכתובות הללו והסביר את התפשטות הכתיבה בערד כמייצגת את תפקידו הצבאי של האתר. אין זה טיעון משכנע. ראשית, במצודת קדש-ברנע לא נמצא אף אוסטרקון אותו ניתן לתארך באופן ודאי למאה ה-8 לפסה"נ. קדש-ברנע ממוקמת 85 ק"מ צפונית לכונתילת עג'רוד - אתר המזוהה עם ממלכת הצפון שהניב מספר רב של כתובות. שנית, תל עירא ותל מלחתה מילאו תפקיד חשוב בענייני המנהל והצבא של יהודה בדרום (על עירא, ראו אוסטרקון 24 מערד, אם מקבלים את הזיהוי עם רמת נגב) ולא נמצאו בהם כתובות מזמן זה.

ללא דו"ח סופי ומפורט אודות תוצאות החפירות בערד, קשה לבחון את השיוך הסטרטיגרפי המדויק של הכתובות אותן ייחס אהרוני לשכבות VIII-X. אולם דומה כי רק ארבעה (!) מתוך 39 הפריטים - מס' 45, 60, 87 ו-90 - עשויים להשתייך לשכבות IX ו-VIII (קליימן ופינקלשטיין 2020).⁷ יש לשים לב למקרה של אוסטרקון 40, שיוחס על-ידי אהרוני לשכבה VIII (1981: 74), אך ככל הנראה משתייך לתקופה מאוחרת יותר, שכן הוא "חולק עם מס' 24 משכבה VI את הכתב, התוכן ושם המחבר" (נאמן 2003; 2015: 50; דובס-אלסופ ואחרים 2005: 69-70). תמיכה נוספת לתיארוך אוסטרקון 40 לשכבה VI נובעת מהעובדה כי הכתובת נחשפה 1.05 מ' מעל המפלס הנמוך ביותר של הלוקוס אליו היא יוחסה (השוו את הגבהים אצל אהרוני 1981: 182 עם אלו שמופיעים אצל הרצוג 2002, איור 16).

7 במהדורה העברית של כתובות ערד, אהרוני ייחס את הכתובת החרוטה 39 לשכבה XI בטקסט, אך לשכבה IX ברשימה המסכמת. במהדורה האנגלית היא יוחסה לשכבה IX הן בטקסט והן ברשימה; ואכן, הלוקוס (841) מופיע אצל הרצוג בתכנית של שכבה IX (2002, איור 51).

לוקוס 469, אשר בו נמצאו אוסטרקונים מס' 50-52, שויך מחדש על-ידי הרצוג (2002, איור 17) לשכבה VII; המשמעות היא שלא ניתן לשלול את ייחוסם לשכבה VI. יש לציין כי שכבות אחרות מסוף המאה ה-8 בבקעת באר שבע לא הניבו אוסטרקונים; היוצא מן הכלל היא שכבה II בתל באר שבע, עם שני ממצאים (פירוט בהמשך).

לסיכום הדיון על ערד, מכיוון שישנן ראיות להופעת אוסטרקונים ביהודה בסוף המאה ה-8 (שניים מתל באר שבע ושניים ככל הנראה מלכיש - להלן), ייתכן כי מעט מהאוסטרקונים מערד אכן מקורם בשכבות VIII-X, אם כי מן הנתונים בידינו, לא ניתן להוכיח זאת.

המסקנה הבלתי נמנעת מהדיון לעיל הינה כי ערד אינה יכולה לשמש בסיס לדיון אודות הופעת הכתיבה בעברית והאורינות ביהודה.

■ אוסטרקונים מאתרים אחרים

לאחר פסילת ייחוסם של האוסטרקונים 81 ו-76-79 לשכבות XI-XII בערד, וציון האופי הבעייתי של הסטרטיגרפיה בערד גם עבור ממצאים משכבות VIII-X, מן השכבות שלפני המאה ה-7 נותרנו רק עם שכבה II של תל באר שבע. נאמן מונה שלושה אוסטרקונים משכבה זו, וציון כי "שכבה II נהרסה על-ידי האשורים בערך בשנת 701 לפסה"נ ובעקבות חורבן זה, המקום היה נטוש במשך מאות שנים" (2015: 59). אולם, הדו"ח הסופי שפורסם לאחרונה אודות החפירות בתל באר-שבע שופך אור שונה על עניין זה. הרצוג (2016: 26) מציין כי לאחר חורבנה של העיר של שכבה II "האתר יושב מחדש, ככל הנראה כניסיון מקומי על-ידי מה שנראה כיוזמה פרטית, להבדיל מיוזמה של המדינה... הפרוייקט מעולם לא הושלם והמתיישבים עזבו. מאמץ זה עשוי היה להימשך בין חודשים אחדים לשנה או שנתיים לכל היותר" (ראו גם זינגר-אביץ 2016: 658). פעילות זו, המצוינת כשכבה I, מתוארת גם כהתיישבות זמנית בין החורבות של שכבה II (הרצוג 2016, לוח בעמ' 29). רפרטואר הקרמיקה (זינגר-אביץ 2016) אכן חסר את הצורות האופייניות של תקופת הברזל ג2, כגון נרות בעלי בסיס גבוה, פערורים חסרי צוואר בעלי שפות אופקיות שטוחות וסירי בישול בעלי שפה מחורצת נוטה החוצה. אולם, כיום אנו יודעים כי המעבר (הקיראמי) מתקופת הברזל ב2 לתקופת הברזל ג2 התרחש במחצית הראשונה של המאה ה-7, אם לא באמצע המאה (פינקלשטיין 2012; זו המשמעות של עבודתם של ליפשיץ, סרגי וקוך 2010), כלומר שהפעילות בשכבה I יכולה הייתה להימשך גם במחצית הראשונה של המאה ה-7. בהתחשב בקביעה זו, עלינו להתבונן ביתר זהירות בשלושת האוסטרקונים מתל באר-שבע (אהרוני 1971).

אין כל סיבה לפקפק בשיוך הסטרטיגרפי של אוסטרקון 1 לשכבה II, שכן הוא נמצא במרחב חיצוני של אחד מבתי המחסנים (אהרוני 1971: 71). נראה כי גם אוסטרקון 3 הגיע מהקשר ודאי של שכבה II (שם: 74). אך אוסטרקון 2, שנמצא ב"תעלת שוד בחומת הסוגרים" (שם: 73), עשוי להשתייך לפעילות בזמנה של שכבה I, בראשית המאה ה-7.

מחוץ לבקעת באר שבע, לכיש הינו האתר החשוב ביותר לבחינת התפשטות הכתיבה ביהודה. כידוע, מספר רב של אוסטרקונים נמצאו בשכבה II שם, שזמנה סוף המאה ה-7 (למייר 2004). לפחות

בשלוש המשלחות הראשונות שפעלו באתר (של סטארקי, אהרוני ואוסישקין), רק שני אוסטרקונים ניתנים לייחוס לשכבה III.⁸

1. אוסטרקון מס' XXIII נמצא ב"פודיום A של הארמון היהודאי, במילוי קונסטרוקטיבי של שכבה IV, או מה שיותר סביר, מפלסים של שכבה III, ארמון C, שעבר ארוזיה מאז החפירה הבריטית" (למייר 2004: 2116-2117).

2. אוסטרקון מס' XXXIII (למייר 2004: 2128-2129). פריט זה הגיע מן החצר בחזית השער (אוסישקין 2004: 556), כלומר מהקשר סטרטיגרפי לא בטוח, במיוחד אם נביא בחשבון כי האוסטרקונים משער לכיש בשכבה II נמצאו רק 15 מ' מנקודה זו.

אוסטרקון שנמצא לאחרונה בחברון תוארך לסוף המאה ה-8 (וינסטוב ובן-שלמה 2016: 158), אם כי בתיאור הסטרטיגרפי שלו מצויינת קרמיקה של תקופת הברזל ב-ג (שם: 153-155; "מילוי שלב 7" בוינסטוב 2017, שלב 7 תוארך לתקופת הברזל ב-ג – בן-שלמה ואייזנברג 2017: 14).

ראוי לציין במיוחד כי כל האוסטרקונים שנמצאו בירושלים הגיעו ממכלולים מן המאה ה-7 (שכבה 10, למשל נווה 2000) או מלוקוסים לא משוכבים (למשל למייר 1978). אף אוסטרקון לא נחשף בהקשר של המאה ה-8, כלומר בשכבה 12 על-פי חפירות שילה.

לסיכום נקודה זו, מתוך כ-200 אוסטרקונים מיהודה,⁹ כמעט כולם מקורם מהקשרים מן המאה ה-7 (בעיקר מסופה של מאה זו); רק שניים עד ארבעה אוסטרקונים (מתל באר-שבע וכנראה לכיש) ניתנים לתיארוך ודאי לסוף המאה ה-8 לפסה"נ. היחס יותר מאוון עבור הכתובות החרותות (פירוט בהמשך).

■ ראיות אחרות

להלן נקודות נוספות הנוגעות לדיון אודות הופעת האוריינות ביהודה:

1. שכבות מתקופת הברזל 2א המאוחרת ביהודה, שנחפרו היטב, כמו לכיש IV, באר-שבע V ובית שמש III (שנוסדה ככל הנראה בתקופה זו) לא הניבו כתובות - בדיו או חרותות. הדבר נכון גם לגבי שכבה 14 ב"עיר דוד" בירושלים. שלושת הפכים מסמוע (אשתמוע) בדרום הר חברון, עם כתובת הדיו "חמש" על כל אחד מהם, הגיעו מקונטקסט לא משוכב (יבין 1990). מבחינה טיפולוגית, הכלים תוארכו לתקופת הברזל 2א או לתקופת הברזל 2ב (לכך ראו, קלטר וברנד 1998).

8 אוסטרקון נוסף, מספר 34, נמצא בשטח GW, בשכבה IV ... [כיוון] שחלק זה של השער החיצון עבר ארוזיה ... האוסטרקון עשוי להיות ממצא תועה משכבה מאוחרת יותר" (למייר 2004: 2129).

9 כולל אוסטרקונים אדומיים משטחה של יהודה.

2. עניין זה (לעיל, מס' 1) ראוי במיוחד לציון לנוכח המספר הגדול יחסית של כתובות שמקורן בשכבות תקופת הברזל 2א בגת הסמוכה (תל א-צאפי) ובעיירות בטריטוריה שלה (מאיר ואשל 2014; פינקלשטיין וואס בדפוס).
3. הכתובות העבריות הקדומות ביותר מיהודה¹⁰ - היחידות שקודמות לשליש האחרון של המאה ה-8 לפסה"נ - הן שתי חותמות "עוזיו" שנרכשו בשוק בסוף המאה ה-19 (אביגד וואס 1997: 50-51). תאריך הרכישה שולל את האפשרות שהן מזויפות. המרכיב התיאופורי "יו" (להבדיל מ-"הו") בשמות שני הפקידים (שבניו, אביו) והמלך (עוזיו) מרמז על השפעת של ממלכת ישראל. אפשר שפקידים אלה היו ישראלים ששירתו ביהודה בתקופה של שליטת ממלכת הצפון על הממלכה הדרומית (פירוט בהמשך). בהקשר זה יש לציין כי החותם הכתוב היחיד בן הזמן (או טביעת חותם) הינו חותם "לשמע עבד ירבעם" ממגידו.
4. בהתבסס על הייחוס הסטרטיגרפי של כתובות ערד על פי אהרוני, נאמן (2015) שיער כי בנגב כתובות חרותות קצרות נפוצות יותר בשכבות המאה ה-8, בעוד אוסטרקונים רבים יותר בשכבות המאה ה-7. אם אכן יש לייחס רבים ממצאי ערד לשכבות מאוחרות יותר מן הייחוס שנתן להן אהרוני, האיזון משתנה במקצת: בנגב, 13 כתובות חרותות מקורן בשכבות המאה ה-8 לעומת ארבע בשכבות המאה ה-7, אליהן יש להוסיף אחדים מפריטי ערד המוזכרים לעיל. בלכיש רק פריט אחד נמצא בשכבה III (ושניים בשכבה II - למייר 2004).
5. המערכת המנהלית של כתובות "למלך" מופיעה בסוף המאה ה-8 לפסה"נ; טביעות חותם "פרטיות" (של פקידים) נושאות כתובות מופיעות בקנקני "למלך" המוקדמים (לפני 701 לפסה"נ: ליפשיץ, סרגי וקוך 2010).
6. בנוסף לראיות משכבה III בלכיש, שנחפרה באינטנסיביות והניבה רק שני אוסטרקונים וכתובת חרותה אחת (מס' XXI-A, למייר 2004: 2114), יש לתת תשומת לב לשני אתרים יהודאיים אחרים שנחפרו באינטנסיביות בשפלה. בית-שמש (התל, להבדיל מן האתר ממזרחו) אשר חרבה בשנת 701 לפסה"נ, מציגה קערה חרותה יחידה מקונטקסט של סוף המאה ה-8 (מנור 2016). העיר שהתקיימה בתל בית מרסים, שחרבה בשנת 701 לפסה"נ וכנראה יושבה מחדש לתקופה קצרה בראשית המאה ה-7 (פינקלשטיין ונאמן 2004), הניבה חמש כתובות חרותות משכבה A (אולברייט 1930-1931: 77; איורים אצל אולברייט 1941-1943, לוח 60). שני האתרים לא הניבו אוסטרקונים.
7. הבולות האיקוניות (כלומר, ללא כתובות) מאזור מעיין הגיחון (רייך, שוקרון ולרנאו 2007) מתוארכות על-פי כלי החרס שנמצאו עמן לסוף תקופת הברזל 2א (דה גרוט ופדידה 2011) או לתקופת הברזל 2ב (זינגר-אביץ 2012), כלומר, לסוף המאה ה-9 או המאה ה-8 לפסה"נ. בולות

10 אינני עוסק כאן בכתובת הפרוטו-כנענית מחפירות העופל בירושלים (מזר, בן-שלמה ואחיטוב 2013). ממצא ייחודי זה אינו יכול לשפוך אור על האוריינות ביהודה; פרט לכך שאין מדובר בכתובה עברית, אף שהמחקר הפטרוגרפי מצביע על מקורו בהר, לא ניתן לקבוע את המקום המדויק בו יוצר הכלי.

לא כתובות מחפירות "העופל" קיבלו טווח זמן זהה (קיל 2015). בולות עם כתב מופיעות ביהודה במספרים גדולים בשכבות תקופת הברזל ג2, כלומר, החל מאמצע המאה ה-7 לפסה"נ (אהרוני 1975: 19-22; אביגד 1986; אביגד וזאס 1997: 41-167; שהם 2000, מזר וליתן בן-אריה 2015; ראו הסיכום האחרון אצל מנדל-גברוביץ', כלף ועוזיאל 2020). בולה מלכיש (אביגד וזאס 1997: 199, מס' 498) נמצאה בחדר של שכבה III (טפנל 1953: 348); הדבר עולה בקנה אחד עם הופעת טביעות החותם "הפרטיות" על קנקני "למלך".

8. נשמעה טענה כי כתובות טיח משקפות כתיבה על פפירוסים (למייר 1985: 275, 284). הן מופיעות בישראל במחצית הראשונה של המאה ה-8 - בתל דיר עלא (בשטח הממלכה הצפונית) וכונתילת עג'רוד (אתר ישראלי מבחינת תרבותו). כתובות כאלה נדירות ביותר; עם זאת, ראוי לציין כי ממצא שכזה אינו ידוע ביהודה, על אף חפירות בקנה מידה גדול באתרים רבים בבקעת באר-שבע הצחיחה והיבשה. רוב החפירות הללו בוצעו לאחר התגליות בכונתילת עג'רוד, כך שכבר הייתה מודעות לצורך לחפש ממצאים כאלה - באתרם או בחלקים קטנים בהצטברות האדמה. טבלה 1 מסכמת את הנתונים ביהודה.

ברזל א2	ברזל ב2, לפני 701 לפסה"נ	ברזל ב2 לאחר 701 לפסה"נ ובעיקר ברזל ג2	
אוסטרקונים	---	V רבים	
חריתות	---	V	
חותמות וטביעות חותם	---	V רבות	V בעיקר על קנקני "למלך"
בולות	---	V רבות	V אחת עד כה
כתובות מונומנטליות	---	*V	V (השילוח)
* למעט שורת ההיגיון -- המשכיות לאחר כתובת השילוח -- ראו חלק מכתובת מונומנטלית לא משוכבת מעיר דוד, אשר נווה (2000: 1-2) תיארך למאה ה-7 לפסה"נ.			

טבלה 1 - הכתיבה ביהודה על-פי סוג ותיארוך.

דיון

הסקירה לעיל, תוך התייחסות פרטנית לכתובות ערד (ראו גם קליימן ופינקלשטיין 2020), לא מראה כל סימן לכתובה ביהודה עד סוף המאה ה-8 לפסה"נ (מלבד שתי חותמות עוזיו - להלן). גם אז הראיות לכתובה מוגבלות - הן באות לידי ביטוי בעיקר במערכת המנהלית של הממלכה (טביעות חותם "למלך" וטביעות חותם של פקידים על קנקני "למלך") וחצר המלך בירושלים (כתובת השילוח). כתיבה בדיו הינה נדירה - שניים עד ארבעה אוסטרקונים קצרים מתל באר-שבע ולכיש ואולי עוד מעטים מערד. התרחבות פעילות הכתיבה ניכרת במאה ה-7 לפסה"נ, והיקפה ניתן ככל הנראה להמחשה על-ידי המספר הרב של כותבים בערד שתועדו הן במחקר אלגוריתמי והן במחקר פורנזי (פייגנבאום-גולובין ואחרים 2016; שאוס ואחרים 2020 בהתאמה). על אף שתגליות עתידות עשויות לשנות את ההבחנות הללו, נראה כי הנתונים שבידנו הינם בעלי בסיס יציב ורחב, עם השלכות מרחיקות לכת.

ראשית, הסקירה לעיל מציבה סימן שאלה על יסודות הפליאוגרפיה, כלומר התפתחות האותיות העבריות בשלבים השונים של תקופת הברזל 2. יסודות אלה (למשל הטבלאות אצל אהרוני 1981: 137-133) הושתתו על נתונים מוטעים ביחס למידע הסטרטיגרפי והכרונולוגי. אפילו ניתוח צורות אותיות הדיו של סוף המאה ה-8 בהשוואה למאה ה-7 איננו אפשרי: אין כמעט ערך בתיאור הבדלים כאלה על בסיס של כ-13 סימנים ברורים באוסטרקון 1 מתל באר-שבע (המייצגים רק שמונה אותיות באלף-בית העברי), וכנראה גם תווים אחדים נוספים מאוסטרקונים XXXIII ו-XXXIII מלכיש. למעשה, הדבר נכון גם לגבי הממלכה הצפונית. מחקר אלגוריתמי שנערך לאחרונה על האוסטרקונים משומרון על-ידי צוות האפיגרפיה הדיגיטלית של אוניברסיטת תל אביב חשף רק שתי "ידיים" ב-31 אוסטרקונים שנחקרו (פייגנבאום-גולובין ואחרים 2020). מלבד שני הסופרים הללו משומרון, הראיות היחידות לכתובה בדיו בישראל הן כתובת אחת מחצור (ידין ואחרים 1960, טבלה 6: CLXX), כתובת אחת מבית-שאן (מזר 2006: 505-513) וכתובות כונתילת עג'רוד (אחיטוב, אשל ומשל 2012). האחרון הינו בניין בודד במדבר שהתקיים זמן קצר, בו מספר הסופרים בוודאי היה מוגבל. מבחינה ארכיאולוגית (עדויות קרמיות מחצור, בית-שאן וכונתילת עג'רוד) ומבחינה פליאוגרפית (שומרון), כתובות אלו כולן מתוארכות לאותה תקופה. הן מייצגות אפוא לא יותר מקומץ סופרים ולכן אי אפשר לבסס עליהן מערכת פליאוגרפית אמינה (פייגנבאום-גולובין ואחרים 2020).

האפשרות שהייתה כתיבה על פפירוסים שהתכלו הועלתה לעיתים קרובות כדי לתמוך בטענה שהכתובה בישראל הקדום התפתחה מוקדם לתקופת הברזל 2 (למשל נווה 1982: 70; למייר 2015: 32; נאמן 2015). תמיכה להשערה זו חיפשו חוקרים בסימנים בצד האחורי של בולות מסוף תקופת הברזל 2א/ראשית תקופת הברזל 2ב מאזור מעין הגיחון בירושלים, שהתפרשו כדפוס של פפירוס (רייך, שוקרון ולרנאו 2007). אולם ברוך ברנדל, מומחה בסוגיה זו, מציע (דברים שנמסרו לי על פה) כי סימנים אלו הם הדפסים של קופסאות עץ או סלי נצרים, במקום של פפירוסים. בכל מקרה, זוהי טענה בעייתית משני נימוקים: ראשית, אילו הייתה כתיבה אינטנסיבית על פפירוסים, במיוחד בתקופת הברזל 2ב-ג, עדויות מסוימות היו צריכות להופיע בחפירות הרבות בבקעת באר-שבע הצחיחה והיבשה (גם באתרים מן המאה ה-7 לפסה"נ בעבר-הירדן). שנית, לו הייתה כתיבה נרחבת

על פפירוסים בתקופת הברזל 2 ובראשית תקופת הברזל 2ב, ואפילו אם התרכזה רק סביב חצר המלך בירושלים, ניתן היה לצפות לכך שמשו "ידלוף" לצורות אחרות של הכתיבה: אוסטרקונים, חרותות, חותמות וטביעות חותם ובולות; זהו לא המקרה.¹¹ היעדר ראיות לכתיבה על גבי טיח ביהודה (ניתן לשער שדבר זה היה קשור לכתיבה על גבי פפירוסים - למייר 1985: 275, 284), אפילו בדרום היבש, מהווה דומיני סימן נוסף לכך שהכתיבה על גבי פפירוסים לא הייתה נפוצה בממלכה הדרומית.

חלקים במצבת מישע מראים יכולת לחבר טקסטים בעלי איכויות ספרותיות כבר באחרית המאה ה-9 לפסה"נ.¹² מואב מציגה כתובת מלכותית נוספת מסוף המאה ה-9 ומספר פריטי אמנות מונומנטליים שנראה כשייכים לאותה תקופה (לעניין האחרון ראו אצל וובר 2017). מכאן עולה השאלה: מדוע מואב ולא שכנתה יהודה? כמובן, ניתן להבין זאת גם כמזל רע בתגליות ארכיאולוגיות, או כתוצאה מאופייה הצחיח של מואב שלא הייתה מיושבת בצפיפות במאות מאוחרות יותר, כלומר שהאתרים שם "חשופים" לעין החוקר, לעיתים ללא חפירה. אולם יש מעבר לכך. עד לשילובה בסחר הערבי בהובלת אשור בסוף המאה ה-8, יהודה הייתה מבודדת מעורקי הסחר העיקריים באזור, ואילו מואב הייתה ממוקמת על "דרך המלך", שהובילה מדרום, כולל ממרכזי הייצור החשובים של הנחושת בוואדי פינאן בתקופת הברזל 1-2א, לדמשק והצפון. ואכן, במחצית השנייה של המאה ה-9 נראה שמואב הייתה תחת השפעה גיאופוליטית של דמשק. גורמים אלו תומכים באפשרות שמואב שאבה השראה מהתרבות של צפון הלבנט כבר במאה ה-9 לפסה"נ; הדבר ניכר, למעשה, גם באמנות המונומנטלית שלה (למשל, וובר 2017).

כפי שכבר ציינתי לעיל, שתי חותמות עוזיו - המציגות את העדות הקדומה ביותר לכתיבה עברית ביהודה - מצביעות ככל הנראה על חשיבותה של ישראל בהופעת הכתיבה בממלכה הדרומית. קליימן (2017) הציע כי הופעת המערכת המנהלית ביהודה - כפי שבאה לידי ביטוי בטביעות "למלך" - הושפעה אף היא מן הידע המנהלי של ישראל. הדבר לא אמור להפתיע, שכן גם פריטי תרבות חומרית אחרים, ביניהם בנייה באבני גזית עם סיתות שוליים, כותרות תימורה ומתקני שמן זית, הוכנסו כנראה ליהודה מישראל (פרטים נוספים אצל פינקלשטיין 2015).

הכתיבה מופיעה בפתאומית ביהודה במספר סוגות (מדיה) בסוף המאה ה-8 (עניין זה הובחן לראשונה על-ידי ג'יימיסון-דרייק 1991: 147). נכון להיום, יש לציין את כתובת השילוח, אוסטרקונים אחדים, מספר קטן של כתובות חרותות הנושאות מספר אותיות מצומצם, והמערכת המנהלית של טביעות חותם "למלך" כולל טביעות חותם "פרטיות" על קנקני "למלך". התפתחות פתאומית זו נבעה ככל הנראה משתי סיבות. האחת היא שילובה של יהודה במערכות המנהל והכלכלה האשוריות לאחר שנת 732 לפסה"נ. השנייה היא ישראלים שהתיישבו ביהודה לאחר שנת 720 לפסה"נ (פינקלשטיין 2015, נגד נאמן 2014). לעניין זה יש לציין כי ישראלים שעקרו ליהודה לאחר כיבוש ממלכת הצפון על ידי אשור היו שייכים ככל הנראה לקבוצות האינטליגנציה שהיו נתונות לסכנת הגליה, אנשי מנהל, כהונה, סופרים ומקורבים לחצר המלך, במילים אחרות - יודעי קרוא וכתוב. בישראל אין אתרים

11 אכן, בתקופה ממנה נחשף פפירוס (בוואדי מורבעאת: אחיטוב 2008: 213-215), ישנן עדויות חזקות גם לאמצעים אחרים של כתיבה.

12 למייר (2015: 28) מתארך את מצבת מישע לשנת 810 לפסה"נ.

חשובים באזורים יבשים (מלבד כונתילת עג'רוד), ולכן עדויות על אוסטרקונים משם פחותות מאלה ביהודה. ועדיין, ברור כי אוסטרקונים וכתובה בדיו על כלים שלמים מופיעים בצפון מספר עשורים לפני הופעתם בדרום; הפער הינו ארוך יותר אם לוקחים בחשבון כי הכתיבה בדיו התפשטה ביהודה רק במאה ה-7 לפסה"נ. חשוב לציין כי הדבר נכון לא רק לגבי כתיבה יום-יומית. טקסטים ספרותיים מופיעים בישראל (בתל דיר עלא בשטח ממלכת ישראל ובכונתילת עג'רוד [כתובת 4.2] בהיותה ישראלית מבחינה תרבותית) למעלה ממאה שנה לפני הופעת הטקסט הספרותי הראשון ביהודה - כתובת מס' 1 מחורבת עוזה (בית-אריה 2007; נאמן 2013). לעניין זה נודעת כמובן חשיבות רבה לשחזור תהליך הכתיבה ההיסטוריוגרפית במקרא (ראו פינקלשטיין 2017).

ניתן לטעון כי בשתי ממלכות החולקות גבול, אשר בירותיהן נמצאות במרחק של כ-55 ק"מ בלבד במעוף הציפור (ומקדש צפוני חשוב בבית-אל נמצא רק 15 ק"מ מירושלים), שיטות כמו כתיבה בדיו על שברי חרס יועברו בפרק זמן קצר של לא יותר ממספר שנים. אלא שגורמים רבים הכתיבו את הצורך בכתיבה ובכך את התפשטות פעילות הסופר, כגון רמת מנהל, יחסי סחר ומערכות כלכליות (לדוגמה, ענפי הסוסים והשמן בישראל). כפי שכבר ציינתי לעיל, פריטים אחרים של תרבות חומרית מופיעים בישראל קודם הופעתם ביהודה (במקרה של אבני הגזית עד כדי כ-150 שנה מוקדם יותר). במילים אחרות, אני מבחין בין היכולת לחבר כתובות מלכותיות, אשר הייתה יכולה לעבור מחצר מלוכה אחת לאחרת בפרק זמן קצר, לבין שימוש שגרתי ונרחב בכתיבה במערכות המנהלתיות והצבאיות של שתי הממלכות.

סיכום

ייתכן כי כתיבה על גבי פפירוסים הייתה קיימת ביהודה בתקופת הברזל 2א המאוחרת/ראשית תקופת הברזל 2ב, בסוף המאה ה-9/או המחצית הראשונה של המאה ה-8 לפסה"נ ועל אף המחסור בראיות, ייתכן גם כי באותה תקופה חצר המלוכה בירושלים יכולה הייתה ליצר כתובת מלכותית. אך אין בינתיים שום סימן לכתיבה משמעותית ביהודה לפני סוף המאה ה-8 וגם אז, היא מוגבלת למדי בהיקפה.

הכתובות המתוארכות המוקדמות ביותר מיהודה - שתי חותמות עוזי - עשויות להצביע על השפעה ישראלית על הממלכה הדרומית בראשית תקופת הברזל 2ב, במחצית הראשונה עד אמצע המאה ה-8 לפסה"נ. בעקבות תבוסתו של אמציה מלך יהודה בידי יואש מלך ישראל בבית-שמש (מלכים ב יד, יא-יג) ייתכן שישאל שלטה על יהודה. הדומיננטיות של ישראל באה לידי ביטוי במיוחד בימיו של ירבעם השני, אשר נראה כי בנה מרכז מנהלי בקרית-יערים, ששלט על הגישה לירושלים ממערב (פינקלשטיין ורומר 2020).

נראה כי הצעד הראשון בהתפשטות הכתיבה ביהודה, בשלהי המאה ה-8 לפסה"נ, הושפע על-ידי שתי התפתחויות: שילוב הממלכה הדרומית במערכות המנהל והכלכלה של אשור לאחר 732 לפסה"נ והגירת ישראלים לירושלים ולמקומות אחרים ביהודה לאחר כיבוש ממלכת הצפון בידי אשור בשנים 720-722 לפסה"נ. בעוד שישראל מפגינה יכולת לחבר טקסטים ספרותיים כבר במחצית הראשונה של המאה ה-8 לפסה"נ (פינקלשטיין 2017), יהודה לא הגיעה לשלב זה לפני סוף המאה ה-8, וכנראה אף מאוחר יותר, במהלך המאה ה-7 לפסה"נ. ואכן, טקסטים מקראיים צפוניים כמו מחזור סיפורי יעקב בספר בראשית וסיפורי המושיעים בספר שופטים הובאו ככל הנראה אל הכתב בישראל במחצית הראשונה של המאה ה-8 לפסה"נ ושולבו בחיבורים יהודאיים כעבור מאה שנה ויותר. את התפתחותם של מושגים מכוננים באידיאולוגיה היהודאית, כולל הרעיון של "מלוכה מאוחדת", יש להבין כחלק מתהליכים אלה. כוונתי להגירה של אנשים, רעיונות, מאפיינים מנהליים ואוריינות מישראל ליהודה במהלך המאה ה-8 ובעיקר לאחר נפילת ממלכת הצפון.

■ **ביבליוגרפיה**

אוישקין 1988

Ussishkin D., The Date of the Judaeon Shrine at Arad, *Israel Exploration Journal* 38: 142-157.

אוישקין 2004

Ussishkin D., Area GW: The Outer City-Gate, in: D. Ussishkin, *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)* (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University 22), Tel Aviv: 535-623.

אחיטוב 2008

Ahituv S., *Echoes from the Past: Hebrew and Cognate Inscriptions from the Biblical Period*, Jerusalem.

אחיטוב, אשל ומשל 2012

Ahituv S., Eshel E. and Meshel Z., The Inscriptions, in: Z. Meshel (ed.), *Kuntillet Ajrud (Horvat Teman): An Iron Age II Religious Site on the Judah-Sinai Border*, Jerusalem: 73-142.

אלכסנדר 2002

Alexandre Y., A Fluted Bronze Bowl with a Canaanite-Early Phoenician Inscription from Kefar Veradim, in: Z. Gal (ed.), *Eretz Zaphon: Studies in Galilean Archaeology*, Jerusalem: 65-74.

בית-אריה 2007

Beit-Arieh I., Epigraphic Finds, in: Beit arieh (ed.), *Horvat Uza and Horvat Radum: Two Fortresses in the Biblical Negev* (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University 25), Tel Aviv: 122-187.

אביגד 1986

Avigad N., *Hebrew Bullae from the Time of Jeremiah: Remnants of Burnt Archive*, Jerusalem.

אביגד וזאס 1997

Avigad N. and Sass B., *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem.

אהרונ' 1971

Aharoni Y., The Hebrew Inscriptions, in: Y. Aharoni (ed.), *Beer-Sheba I, Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969-1971 Seasons*, Tel-Aviv: 71-78.

אהרונ' 1975

Aharoni Y., *Lachish V, Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency*, Tel Aviv.

אהרונ' 1981

Aharoni Y., *Arad Inscriptions*, Jerusalem.

אולברייט 1931-1930

Albright W. F., *The Excavation of Tell Beit Mirsim I, The Pottery of the First Three Campaigns* (Annual of the American Schools of Oriental Research 12), New Haven.

אולברייט 1943-1941

Albright W. F., *The Excavation of Tell Beit Mirsim III, The Iron Age* (Annual of the American Schools of Oriental Research 21-22), New Haven.

2017 וובר

Weber M., Two (?) Lion Reliefs from Iron Age Moab: Further Evidence for an Architectural and Intellectual Koiné in the Levant?, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 377: 85-106.

2017 וינסטוב

Vainstub D., A Hebrew Seal and Ostrakon Fragment, in: D. Ben-Shlomo and E. Eisenberg, *The Tel Hebron 2014 Excavations: Final Report*, Ariel: 395-400.

2016 וינסטוב ובן-שלמה

Vainstub D. and Ben-Shlomo D., A Hebrew Seal and an Ostrakon from Tel Hebron, *Israel Exploration Journal* 66: 151-160.

2016 זאס ופינקלשטיין

Sass B. and Finkelstein I., The Swan-Song of Proto-Canaanite in the Ninth Century BCE in Light of an Alphabetic Inscription from Megiddo, *Semitica and Classica* 9: 19-42.

2002 זינגר-אביץ

Singer-Avitz L., The Iron Age Pottery Assemblages, *Tel Aviv* 29: 110-214.

2012 זינגר-אביץ

Singer-Avitz L., The Date of the Pottery from the Rock-Cut Pool Near the Gihon Spring in the City of David, Jerusalem, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 128: 10-14.

בן-שלמה ואייזנברג 2017

Ben-Shlomo D. and Eisenberg E., *The Tel Hebron 2014 Excavations: Final Report*, Ariel.

1991 גיימיסון-דרייק

Jamieson-Drake D. W., *Scribes and Schools in Monarchic Judah: A Socio-Archeological Approach*, Sheffield.

2011 דה גרוט ופדידה

De Groot A. and Fadida A., The Pottery Assemblage from the Rock-Cut Pool Near the Gihon Spring, *Tel Aviv* 38: 158-166.

2005 דובס-אלסופ, רוברטס, סיאו וויטאקר

Dobbs-Allsopp F. W., Roberts J. J. M., Seow C. L. and Whitaker R. E., *Hebrew Inscriptions: Texts from the Biblical Period of the Monarchy with Concordance*, New Haven.

2002 הרצוג

Herzog Z., The Fortress Mound at Tel Arad: an Interim Report, *Tel Aviv* 29: 3-109.

2016 הרצוג

Herzog Z., Topography and Stratigraphy, in: Z. Herzog and L. Singer-Avitz (eds.), *Beer-Sheba III, The Early Iron IIA Enclosed Settlement and the Late Iron IIA-Iron IIB Cities* (Monograph Series of the Institute of Archaeology Tel Aviv University 33), Tel Aviv: 15-29.

2004 הרצוג וזינגר-אביץ

Herzog Z. and Singer-Avitz L., Redefining the Center: The Emergence of State in Judah, *Tel Aviv* 31: 209-244.

זינגר-אביץ 2016

Singer-Avitz L., Pottery from Strata III-I: The Iron IIB Period, in: Z. Herzog and L. Singer-Avitz, *Beer-Sheba III, The Early Iron IIA Enclosed Settlement and the Late Iron IIA-Iron IIB Cities* (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University 33), Tel Aviv: 583-991.

למיר 1978

Lemaire A., Les Ostraca Paléo-Hébreux Des Fouilles De L'Ophel, *Levant* 10:156-160.

למיר 1985

Lemaire A., Les Inscriptions De Deir 'Alla Et La Littérature Araméenne Antique, *Comptes Rendus Des Séances De L'Académie Des Inscriptions Et Belles-Lettres* 129: 270-285.

למיר 2004

Lemaire A., Ostraca and Incised Inscriptions, in: D. Ussishkin (ed.), *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)* (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University 22), Tel Aviv: 2099-2132.

למיר 2015

Lemaire A., Levantine Literacy ca. 1000-750 BCE, in: B. Schmidt (ed.), *Contextualizing Israel's Sacred Writings: Ancient Literacy, Orality, and Literary Production*, Atlanta: 1-45.

מאיר 2012

Maeir A. M., The Tell es-Safi/Gath Archaeological Project 1996-2010: Introduction, Overview and Synopsis of Results, in: A. M. Maeir (ed.), *Tell es-Safi/Gath I, The 1996-2010 Seasons*, Wiesbaden: 1-88.

טפנל 1953

Tufnell O., *Lachish (Tell ed Durweir) III, The Iron Age*, London.

ידין 1965

Yadin Y., A Note on the Stratigraphy of Arad, *Israel Exploration Journal* 15: 180.

ידין, אהרוני, עמירן, דותן, דוניבסקי ופרו 1960

Yadin Y., Aharoni Y., Amiran R., Dothan T., Dunayevski I. and Perrot J., *Hazor II, An Account of The Second Season of Excavations, 1956*, Jerusalem.

ייבין 1990

ז' ייבין, "מטמון הכסף מאשתמוע", עתיקות 10: 43-56.

ליפניסקי 2000

Lipinski E., *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion* (Orientalia Lovaniensia Analecta 100), Leuven.

ליפשיץ, סרגי וקור 2010

Lipshchits O., Sergi O. and Koch I., Royal Judahite Jar Handles: Reconsidering the Chronology of the *lmlk* Stamp Impressions, *Tel Aviv* 37: 3-32.

מאיר ואשל 2014

Maeir A. M. and Eshel E., Four Short Alphabetic Inscriptions from Iron Age IIA Tell es-Safi/Gath and Their Contribution for the Development of Literacy in Iron Age Philistia and Environs, in: E. Eshel and Y. Levin (eds.), "See, I Will Bring a Scroll Recounting What Befell Me" (Ps 40:8): *Epigraphy and Daily Life from the Bible to the Talmud Dedicated to the Memory of Professor Hanan Eshel* (Journal of Ancient Judaism, Supplement 12), Göttingen: 69-88, 205-210.

מזר וליתן בן-אריה 2015

Mazar E. and Livyatan Ben-Arie R., Hebrew and Non-Indicative Bullae, in: E. Mazar (ed.), *The Summit of the City of David: Excavations 2005-2008, Final Report I*, Jerusalem: 299-362.

מזר, בן-שלמה ואחיטוב 2013

Mazar E., Ben-Shlomo D. and Ahituv S., An Inscribed Pithos from the Ophel, Jerusalem, *Israel Exploration Journal* 63: 39-49.

מזר 2006

Mazar A., Iron Age Inscriptions, in: A. Mazar (ed.), *Excavations at Tel Beth-Shean 1989-1996 I, From the Late Bronze Age IIB to the Medieval Period*, Jerusalem: 505-513.

מזר ונצר 1986

Mazar A. and Netzer E., On the Israelite Fortress at Arad, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 263: 87-91.

מנדל-גברוביץ', כסף ועוזיאל 2020

Mendel-Geberovich A., Chalaf O. and Uziel J., The People Behind the Stamps: A Newly-Found Group of Bullae and a Seal from the City of David, Jerusalem, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 384: 159-182.

מנור 2016

Manor D. W., A Priest House at Beth-Shemesh? An Incised *qds* Bowl, in: S. Bunimovitz and Z. Lederman (eds.), *Tel Beth-Shemesh: A Border Community in Judah: Renewed Excavations 1990-2000, The Iron Age* (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University 34), Tel Aviv: 470-479.

נאמן 2003

Na'aman N., Ostrakon no. 40 from Arad Reconsidered, in: C. G. den Hertog, U. Hübner and S. Münger (eds.), *Saxa loquentur: Studien zur Archäologie Palästinas/ Israels: Festschrift für Volkmar Fritz zum 65. Geburts-tag*, hrsg. (Alter Orient und Alter Testament 302), Münster: 199-204.

נאמן 2013

Na'aman N., A Sapiential Composition from Horvat 'Uza, *Hebrew Bible and Ancient Israel* 2: 221-233.

נאמן 2014

Na'aman N., Dismissing the Myth of a Flood of Israelite Refugees in the Late Eighth Century BCE, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 126: 1-14.

2015 נאמן

Na'aman N., Literacy in the Negev in the Late Monarchical Period, in: B. Schmidt (ed.), *Contextualizing Israel's Sacred Writing: Ancient Literacy, Orality, and Literary Production*, Atlanta: 47-70.

2017 נאמן

Na'aman N., Memories of Monarchical Israel's in the Narratives, *Hebrew Bible and Ancient Israel* 6: 308-328.

נאמן בדפוס

Na'aman N., New Light on Six Inscriptions from Arad, *Tel Aviv*.

1982 נווה

Naveh J., *Early History of the Alphabet: An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography*, Jerusalem.

2000 נווה

Naveh J., Hebrew and Aramaic Inscriptions, in: D. T. Ariel (ed.), *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh VI, Inscriptions* (Qedem 41), Jerusalem: 1-14.

2017 סרגי

Sargi O., The United Monarchy and the Kingdom of Jeroboam II in the Story of Absalom and Sheba's Revolts (2 Samuel 15-20), *Hebrew Bible and Ancient Israel* 6: 329-353.

2020 סרגי

Sargi O., On Scribal Tradition in Israel and Judah and the Antiquity of the Historiographical Narratives in the Hebrew Bible, in: J. J. Krause, W. Oswald and K. Weingart (eds.), *Eigensinn und Entstehung der Hebräischen Bibel: Erhard Blum zum Siebzigsten Geburtstag*, hrsg., Tübingen: 275-299.

פייגנבאום-גולובין, שאוס, סובר, לוי, נאמן, זאס, טורקל, פיאסצקי ופינקלשטיין 2016

Faigenbaum-Golovin S., Shaus A., Sober B., Levin D., Na'aman N., Sass B., Turkel E., Piasetzky E. and Finkelstein I., Algorithmic Handwriting Analysis of Judahite Military Correspondence Sheds Light on Composition of Biblical Texts, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113: 4664-4669.

פייגנבאום-גולובין, שאוס, סובר, טורקל, פיאסצקי ופינקלשטיין 2020

Faigenbaum-Golovin S., Shaus A., Sober B., Turkel E., Piasetzky E. and Finkelstein I., Algorithmic Handwriting Analysis of the Samaria Inscriptions Illuminates Bureaucratic Apparatus in Biblical Israel, *PLoS ONE* 15 (1), e0227452.

פינקלשטיין 2012

Finkelstein I., Comments on the Date of Late-Monarchic Judahite Seal Impressions, *Tel Aviv* 39: 203-211.

פינקלשטיין וזאס בדפוס

Finkelstein I. and Sass B., The Exceptional Concentration of Alphabetic Iron IIA Inscriptions at Gath and Rehob and the Emergence of the Hebrew Alphabetic Variant, in: Th. Römer, H. Gonzalez and L. Marti (eds.), *Oral Et Ecrit Dans Le Proche-Orient Ancien: Les Processus De Rédaction Et D'édition: Actes Du Colloque Organisé Par Le Collège De France, Paris, Les 26 Et 27 Mai 2015*, Leuven.

פינקלשטיין ונאמן 2004

Finkelstein I. and Na'aman N., The Judahite Shephelah in the Late 8th and Early 7th Centuries BCE, *Tel Aviv* 31: 60-79.

פינקלשטיין ופיאסצקי 2009

Finkelstein I. and Piasezky E., Radiocarbon-Dated Destruction Layers: A Skeleton for Iron Age Chronology in the Levant, *Oxford Journal of Archaeology* 28: 255-274.

פינקלשטיין ופיאסצקי 2015

Finkelstein I. and Piasezky E., Radiocarbon Dating Khirbet Qeiyafa and the Iron I-IIA Phases in the Shephelah: Methodological Comments and a Bayesian Model, *Radiocarbon* 57: 891-907.

פינקלשטיין ורומר 2020

Finkelstein I. and Römer T., The Historical and Archaeological Background Behind the Old Israelite Ark Narrative, *Biblica* 101: 161-185.

פינקלשטיין 2013

Finkelstein I., The Finds from the Rock-Cut Pool in Jerusalem and the Date of the Siloam Tunnel: An Alternative Interpretation, *Semitica and Classica* 6: 279-284.

פינקלשטיין 2015

Finkelstein I., Migration of Israelites into Judah After 720 BCE: An Answer and an Update, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 127: 188-206.

פינקלשטיין 2017

Finkelstein I., A Corpus of North Israelite Texts in the Days of Jeroboam II?, *Hebrew Bible and Ancient Israel* 6: 262-289.

פינקלשטיין 2020א

Finkelstein I., The Emergence and Dissemination of Writing in Judah, *Semitica and Classica* 13: 269-282.

פינקלשטיין 2020ב

Finkelstein I., Jeroboam II in Transjordan, *Scandinavian Journal of Old Testament* 34: 19-29.

פינקלשטיין וזאס 2013

Finkelstein I. and Sass B., The West Semitic Alphabetic Inscriptions, Late Bronze II to Iron IIA: Archaeological Context, Distribution and Chronology, *Hebrew Bible and Ancient Israel* 2: 149-220.

2017 רולסטון

Rollston C., Epigraphic Evidence from Jerusalem and its Environs at the Dawn of Biblical History: Methodologies and a Long Durée [sic] Perspective, *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region* 11: 7-20.

2011 רייך ושוקרון

Reich R. and Shukrun E., The Date of the Siloam Tunnel Reconsidered, *Tel Aviv* 38: 147-157.

2007 רייך, שוקרון ולרנאו

Reich R., Shukrun E. and Lernau O., Recent Discoveries in the City of David, Jerusalem, *Israel Exploration Journal* 57: 153-169.

שאוּס, גרבר, פייגנבאום-גולובין, סובר,

פיאסצקי ופינקלשטיין 2020

Shaus A., Gerber Y., Faingenbaum-Golovin S., Sober B., Piasetzky E. and Finkelstein I., Forensic Document Examination and Algorithmic Handwriting Analysis of Judahite Biblical Period Inscriptions Reveal Significant Literacy Level, *PLoS ONE* September 9 2020, <http://doi.org/10.1371/journal.pone.0237962>.

2000 שהם

Shoham Y., Hebrew Bullae, in: D. T. Ariel (ed.), *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh VI, Inscriptions* (Qedem 41), Jerusalem: 29-57.

2015 קיל

Keel O., Glyptic Finds from the Ophel Excavations 2009-2013, in: E. Mazar (ed.), *The Ophel Excavations to the South of the Temple Mount 2009-2013, Final Report I*, Jerusalem : 475-529.

1998 קלטר וברנד

Kletter R. and Brand E., A New Look at the Iron Age Silver Hoard from Eshtemoa, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 114: 139-154.

2015 קליימן

Kleiman A., A Late Iron IIA Destruction Layer at Tel Aphek in the Sharon Plain, *Tel Aviv* 42: 177-232.

2017 קליימן

Kleiman A., A North Israelite Royal Administrative System and its Impact on Late-Monarchic Judah, *Hebrew Bible and Ancient Israel* 6: 354-371.

קליימן בדפוס

Kleiman A., The Date of the Ophel Pithos Inscription: An Archaeological Perspective, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*.

2020 קליימן ופינקלשטיין

Kleiman A. and Finkelstein I., Appendix: The Archaeological Context of the Arad Inscriptions, *Semitica and Classica* 13: 275-282.

